

ПРИЧИНИ ТРАНСПОЗИЦІЇ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКА У СКЛАДЕНОМУ ІМЕННОМУ ПРИСУДКУ

Розвиток лінгвістичної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст. засвідчив, що величезна увага приділяється насамперед функціональній сфері використання мовних одиниць. Основною стає проблема функціонування мовних одиниць у комунікативній діяльності мовця, що повинна забезпечувати передачу інформації реципієнтові з метою повідомлення, впливу на нього тощо. Лінгвістика не просто вивчає моделювання комунікативних актів, а досліджує одиниці мовлення як спосіб порозуміння співрозмовників. Відповідно увага дослідників зосереджується на синтаксемах, що функціонують або можуть функціонувати у реальній мовній ситуації. Особливо важливою є проблема вживання мовних одиниць у не властивій їм вторинній, синтаксичній функції.

Питання про перехід однієї частини мови до розряду іншої було актуальним ще у ХІХ ст.. Так, ще О.М.Пешковський, О.І.Смирницький акцентували увагу на синтаксичному або синтаксико-морфологічному типі словотворення („невласне деривації”), розглядаючи його як перехід одиниць одного класу в інший. Пізніше Шарль Баллі увів на позначення цього явища термін „транспозиція”, а розвинув учення про нього Л.Теньєр, послуговуючись терміном „трансляція”. З часом цей термін почав уживатися в двох визначеннях – широкому (стосовно транспонування будь-яких мовних одиниць: транспозиція часових форм дієслів – використання теперішнього часу замість минулого і майбутнього; способів дієслова – вживання імператива у значенні індикатива або умовного способу; комунікативних типів речення – вживання питального речення у значенні розповідного тощо) та вузькому (як спосіб деривації, що дістав назву „функціональна транспозиція”) [1]. В.Г.Гак і Ю.С.Степанов запропонували термін „конверсія”. Предметом дослідження у пропонованій статті є транспозиція (вербалізація) іменникових форм у складі іменного присудка.

Актуальним і важливим є питання про вторинні синтаксичні функції частин мови, що зумовлюють перехід слів (словоформ) з одного класу в інший на синтаксичному рівні. Частини мови є одними з найбільш рухливих мовних одиниць: вони, по-перше, постійно поповнюються за рахунок новоутворень та запозичених слів; по-друге, об'єднують граматику з лексикою, по-третє, вживаючись у вторинних синтаксичних функціях, розширюють можливості комунікації. Звичайно, здатність слів різних частин мови транспонуватися на морфологічному і синтаксичному рівнях залежить від типологічних особливостей мови.

Якщо транспозиція – це спосіб деривації, що полягає у використанні однієї мовної форми у функції іншої [3 : 692], то функціональна транспозиція – це, передусім, вживання слова – представника одного класу слів у синтаксичній функції іншого класу. Результатом функціональної

транспозиції є не утворення нового слова, а „асиметризація ознак висхідного слова, що полягає у суміщенні у ньому граматичних властивостей тих частин мови, що взаємодіють” [8]. Функціональна транспозиція – це перехід слова (або основи слова) з однієї частини мови в іншу або його вживання у функції іншої частини мови. Розрізняють два етапи цього процесу:

Неповна, або синтаксична, - це транспозиція, за якої змін зазнають лише синтаксичні функції первинної одиниці без порушення її віднесеності до конкретної частини мови;

Повна, або морфологічна, - це транспозиція, за якої утворюється слово нової частини мови.

Паралельно з терміном „транспозиція” вживають термін „конверсія”. **Конверсія** (у словотворенні) – спосіб словотворення, при якому єдиним словотворчим засобом є система закінчень похідного слова, що відрізняє його від твірного. ... Функцію словотворчого форманта при конверсії може виконувати також звуження словозмін, парадигми слова [7 : 266]. Конверсія може бути синхронічною (така, що регулярно використовується, наприклад, субстантивация, вербалізація іменників на позначення осіб за родом діяльності тощо) та діахронічною (зміна належності окремої словоформи до певної частини мови) [7 : 266].

Одним із різновидів конверсії є **вербалізація** – спосіб словотворення, що „полягає у переході слів (словоформ) з інших частин мови до класу дієслів” [10 : 65]. О.О.Тараненко [10 : 65-66] виділяє історичні морфологічні транспозиційні зміни: утворення інфінітива, дієприслівника, а на сучасному етапі – тільки вербалізацію вигуків, часток тощо. Проте вербалізуватися може значно більша кількість класів слів, зокрема прикметники й іменники. Саме транспозиція відмінкових форм іменника є предметом дослідження цієї статті.

В українській мові відмінкові форми іменника найчастіше зазнають неповної, або синтаксичної, деривації [4 : 291]. Транспозиція є одним із найпродуктивніших способів словотвору. Це пояснюється тим, що частина дериваційних морфем застаріла або поступово виходить з ужитку; іншомовні запозичення (загалом префіксоїди) не забезпечують передачі усіх відтінків значення. Окрім того, сучасна українська мова характеризується все більшою експресивністю, оскільки на сучасному етапі розвитку суспільства все більш важливою категорією стає час, відповідно мовець намагається економити його за рахунок використання виразніших засобів та використанням іншомовних слів, що вживаються у невластивій їм функції, – зазнають часткових змін у значенні, і в частиномовній приналежності.

За словами М.Я.Блоха, транспозиція – це не просто спосіб деривації, це можливість уникнути у чотирирівневій парадигмі лакун (пропусків, відсутніх членів у парадигмі), заповнивши їх транспонованим словом. Ідеальна, побудована за законами логіки лексична парадигма містить чотири слова, що належать до основних частин мови [2 : 74 – 78]: іменник – прикметник – дієслово – прислівник. Так, наприклад, парадигми **учитель** – **учительський** – **учителювати** – **по-учительському** й **лікар** – **лікарський** – **лікарювати** –

по-лікарському заповнені, симетричні. Проте більшість слів (особливо це стосується класу дієслів у парадигмах) не можуть так вільно утворювати парадигми (пор. **кавалер – кавалерський – по-кавалерському й жовнір – жовнірський – по-жовнірському**: у цих лексичних парадигмах відсутнє дієслово). Заповнити подібну лакуну можна лише шляхом транспозиції форми орудного відмінка однини іменника (спеціалізованої форми) – **бути кавалером, бути жовніром**, або форми місцевого відмінка з прийменником у (неспеціалізованої форми – назви особи за родом діяльності [6 : 75]) – **бути у кавалерах, бути у жовнірах**, поєднуючи її з особовою формою дієслова-зв'язки **бути**: *Марусин батько під час окупації був поліцаєм* (А.Дімаров); *Від народження, з самих пелюшок, він все життя мріяв стати міліціонером* (О.Ульяненко); *Другий мій дід носив два ромби перед II світовою, а в першу світову був повним Георгіївським кавалером* (А.Головка); *„Я був тоді жовніром, було мені не вірити”* (О.Кобилянська); *Працювала я листоношею шість з половиною років* (А.Олійник). Максимально десемантизуючись, дієслівна зв'язка у таких конструкціях виконує граматичну роль: вказує на час, модальність, особу. А.П.Грищенко для позначення подібних одиниць використовує термін „сміслова майже-порожнина” [9 : 139]. Відповідно, схематично речення можна відобразити так: $N_1 \text{ Cop}_f N_{1/5}$ або $N_1 \text{ Cop}_f N_{2pr}/Adv$, де N_1 – присудок (іменник у формі називного відмінка), Cop_f – дієслівна особова зв'язка (абстрактна, напівповнозначна, повнозначна), $N_{1/5}$ – іменник у формі називного або орудного; N_{2pr}/Adv – прийменникова або безприйменникова форма іменника (крім називного відмінка).

Отже, можна виділити першу функцію транспозиції – компенсація. Цей спосіб деривації служить засобом компенсації певних обмежень словотворчого характеру у сфері частин мови. Особливо ефективним він є на сучасному етапі, оскільки з'являється дуже багато професій, що номінуються іншомовними словами (**менеджер, ріелтер, спічрайтер** та ін.) – які утворюють лексичну парадигму лише за умови транспонування відмінкових форм (пор.: власне українські або давно запозичені слова переважно мають повністю заповнену парадигму: шинкар – шинкарський – по-шинкарському – шинкарувати; шофер – шоферський – по-шоферському – шоферувати тощо): працювати / бути менеджером, працювати / бути ріелтером, працювати / бути спічрайтером. У цьому випадкові можна вести мову про діахронічну конверсію, оскільки подібні словосполучення виникають у мові як єдине ціле, реципієнт їх також сприймає як єдину одиницю (проектуючи її на дієслово на позначення заняття за родом діяльності з суфіксом –**ува**–).

Проте не завжди форми слів транспонуються з метою компенсації, з метою заповнення лакун. Наприклад, у реченнях *У тридцять років стала вдовою з двома малими синами на руках та старенькою свекрухою* (В.Лопата); *Незабаром після описаних подій Василь Слепньов вийшов у відставку за власним бажанням* (В.Лис); *Часами ставала їй гризота Марійчина розрадою* (О.Кобилянська); *Наприкінці березня він прийняв присягу як його [товариства] повноправний член* (В.Лис) складені іменні

присудки стала вдовою, вийшов у відставку, ставала розрадою, прийняв присягу мають дієслівні еквіваленти: **овдовіла, звільнився, розраджувала, присягнув**. Проте мовець спеціально обирає саме іменні присудки, оскільки вони є більш експресивними. Як зазначає, Л.Козлова [8], найчастіше у ролі частини присудка використовуються іменники, що мають „найбільш потужний імплікаціонал”.

Відомі випадки, коли дієслово є в українській мові і воно функціонує, проте логіка думки підказує використання складеного іменного присудка: *Не кожен з них [поетів] був засновником* (Л.Костенко). У цьому випадку використання дієслова **заснувати** не є можливим, оскільки воно потребує залежного знахідного об'єкта, а для позначуваної ситуації важливим є не той факт, що було заснованим, а те, що ХТОСЬ був засновником. У конструкції *Чи варто бути ним [боягузом] в останні хвилини перед імовірною смертю?* (І.Роздобудько) заміна іменникової частини присудка дієсловом **боятися** призведе до втрати експресії, зменшить емоційну напругу висловлювання. У реченнях *Вона була наймичка, і ніяк їй було по містах їздити* (О.Кобилянська); *Григорій був зарібником, його жінка ходила на роботу...* (О.Кобилянська) використання присудка-дієслова призведе до зміни значення: **наймичкувати, заробляти** – це номінація процесу; **бути наймичкою, бути зарібником** – номінація соціального статусу. Також у реченні *Комсомолец Трахтенберг був кілька днів героєм дня* (Д.Гуменна) іменний присудок **був героєм дня** означає тимчасову набуту ознаку, тоді як присудок **геройствував** свідчив би про конкретні тривалі дії суб'єкта, позначав би процесуальність. Отже, у цих випадках транспозиція доцільна через мовну настанову, а не через відсутність лексеми у номінативній парадигмі.

Дуже часто транспозиція використовується для емоційного виділення слова. Так, у реченні *Ти гадаєш, що як він буде при війську, то вони будуть за ним менше банувати?* (О.Кобилянська) конструкція „**буде при війську**” означає „**служити, бути військовим**”, але з відтінком іронії (бути не у війську, а при війську, додатком).

Якщо іменний складений присудок містить у своєму складі ще й прикметниковий поширювач, то його неможливо замінити дієсловом, хіба що поєднавши його з прислівником: *Усе від сьогоднішнього ранку – під суворим контролем* (І.Роздобудько) – *Усе від сьогоднішнього ранку суворо контролюється*. Проте такі конструкції непродуктивні (пор.: *Через двадцять років Прокіп-Генрик буде сорокарічним красенем* (В.Лис)).

Іноді транспозиція відбувається за відсутності дієслова-зв'язки або повнозначного дієслова: *Десятий рік я [працюю, є] старшим корівником* (Остап Вишня); *Хіба що обманута мрія щоночі – [сяє, горить тощо] зорею вгорі...* (Л.Костенко). У таких випадках акцентується увага на вербалізованому іменникові, на його семантиці.

Варто сказати, що традиційне уявлення про словотворення пов'язує основну функцію дериватології з лексикою, зі словником (який вона покликана поповнювати), на відміну від морфології, призначеної для

обслуговування синтаксичної сфери. Проте останнім часом детальніші дослідження функціонального аспекту словотвору виявляють те, що заповнення словникових лакун – це вторинна функція деривації. Первинна її роль пов'язана із забезпеченням процесів утворення тексту, відтворення реальної ситуації тощо. Особливо це стосується дієслова та вербалізованих частин мови, що відтворюють процесуальність, дають модальну й часову форми речення тощо. Дериватологія існує передусім для того, щоб забезпечувати семантичні (номінативні), синтаксичні та прагматичні потреби породження тексту [5]. Наприклад, можна навести цілі уривки тексту, періоди, утворені реченнями з іменниковими складеними присудками: *Чужа душа – то, кажуть, темний ліс. А я кажу: не кожна, ой не кожна! Чужа душа – то тихе море сліз. Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна* (Л.Костенко); *Художник, я, - чи то в музеї Прадо, чи мій притулок – Лувр і Ермітаж, чи пензель мій прискіпливий, як правда, чи пошук мій – як вищий пілотаж, чи був я метр, чи був собі заброда без визнання і лаврових вінків, - божественна натурщиця Природа мене любила тисячу віків* (Л.Костенко); *В печалі обрив пустельних, прорвавши славі сто тенет, - я не відлюдник, не пустельник, я просто-напросто поет. В землі копаюсь – діло чисте. Я ж не самотній тут, як вовк. У мене гарне товариство – Шекспір, і Лермонтов, і Блок. Ота в печі моїй жарина, і пам'ять – досвіду вдова* (Л.Костенко);

Вербалізація іменників у складі іменного присудка є синхронічною (регулярно відтворюваною у живому мовленні).

Отже, в українській мові основними умовами вербалізації відмінкової форми іменника у складі іменного присудка є:

забезпечення номінативних, синтаксичних та прагматичних потреб творення тексту, а не лише одного слова;

компенсація відсутніх у номінативній лексичній парадигмі дієслівних елементів. Для цього використовується насамперед форми вторинного називного та орудного відмінків, а також інші форми, хоча й не так продуктивно: *Розбійником був Франсуа Війон, а Гете, Вольфганг, сановником* (Л.Костенко); *То й був би він тут за приблуду і невідомий на весь світ неодокуваного люду неошанований піит* (Л.Костенко);

прагнення забезпечити емоційно забарвлене висловлювання для акцентуації на тому факті реальності, що виражений відмінковою іменниковою формою у складі присудка: *Ти ж не лишишся зі мною охоронцем до кінця життя?* (А.Кокотюха).

Література:

1. Аксенова О.А. Игровое словообразование и грамматика. – <http://www.Library.ru>.
2. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. – М., 1986.
3. Вихованець І.Р. Транспозиція / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. – К., 2004. – С. 692.
4. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика української мови / І.Вихованець, К.Городенська; За ред. І.Р.Вихованця. – К., 2004. – 400 с.

5. Голев Н.Д. Деривация и мотивация как формы оязыковленной детерминации: инварианты и варианты // Очерки по лингвистической детерминации и дериватологии / Под ред. Н.Д.Голева. – Барнаул, 1998. – С. 65 – 84.
6. Загнітко А.П. Український синтаксис: Науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс. – К., 1996. – 201 с.
7. Клименко Н.Ф. Конверсія / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. – К., 2004. – С. 266.
8. Козлова Л.А. О двух функциях синтаксической транспозиции в сфере частей речи в английском языке. – <http://www.Library.ru>.
9. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А.П.Грищенко, Л.І.Мацько, М.Я.Плющ та ін., За ред. А.П.Грищенка. – К., 1997. – 493 с.
10. Тараненко О.О. Вербалізація / Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О., М.П. Зяблюк та ін. – К., 2004. – С. 65-66.

Л. М. Шевчук

ПРОБЛЕМА ІМПЛІЦИТНОСТІ ЯК ОДНОГО ЗІ СПОСОБІВ ПЕРЕДАЧІ ІНФОРМАЦІЇ В КОМУНІКАЦІЇ

Існує думка, що людина може вважати себе особистістю тільки в тому випадку, якщо вона розуміє внутрішній світ іншої особистості. А досягти цього можна лише в міжособистісному спілкуванні. Зважаючи на місце, яке займає комунікація в нашому житті, цілком природним є інтерес науковців до її глибинних процесів. Дослідження живого людського мовлення на сьогодні є одним з провідних напрямків лінгвістики.

Значний інтерес науковців викликає питання непрямой комунікації та імпліцитності. Ці складні, інколи суперечливі й такі, що по-різному тлумачаться, лінгвістичні та семантичні поняття потребують ґрунтовних досліджень. У статті зроблено спробу осмислити сучасне уявлення про приховане у мові та його типи, розмежувати непрямую комунікацію та імпліцитність.

Аналіз феномену людської комунікації часто приводив мовознавців до виділення двох основних її типів – упорядкованої, унормованої, формалізованої, з одного боку, та невпорядкованої, невнормованої, неформалізованої, з іншого. У лінгвістичних дослідженнях ця опозиція розглядається по-різному. Як базова розуміється опозиція прямої та непрямой комунікації. Ґрунтуючись на вченні Ш. Баллі (2001), О. Падучевої (1985), які розглядають категорію непрямой комунікації є не тільки як одну із найважливіших комунікативно-мовленнєвих категорій, а й як важливу мовну категорію, В. Дементьєв вважає, що непряма комунікація є універсальною та необхідною умовою функціонування та розвитку мови, що без непрямой комунікації не обходиться спілкування, що людина звертається до прямої комунікації тільки у випадку, якщо засоби непрямой комунікації виявляються не досить ефективними для досягнення комунікативних цілей. Дослідником подається визначення непрямой комунікації, як змістовно ускладненої комунікації, в якій «розуміння висловлювання включає смисли, що не